

Петро ЗАХАРЧЕНКО,

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор

**«Шляхетський наїзд» у джерелах права Великого князівства
Литовського (середина XV- перша третина XVI ст.)**

Помічаю, що лекція з історії права Великого Князівства Литовського завжди проходить у певному сум'ятті з боку студентської аудиторії, коли мова йде про таке поняття кримінального (карного) права як «наїзд». Термін часто зустрічається в словнику сучасної сленгової мови і означає «напад», «наліт», «навала» тощо. Він, проте, має давні витoki і таки співвідноситься з молодіжним жаргоном.

У понятті «наїзд» як історично-правовій категорії вітчизняні правники вбачають ознаки замаху на життя особи чи її майно [с. 126], проте означеним поясненням тлумачення цього терміну не вичерпується.

Аналіз письмових джерел права свідчить, що згадку про наїзд у двох артикулах (статтях) містить Судебник (Лист) Казимира IV 1468 р. У арт. 20 зазначено, що проводити судовий процес слід по праву, а «порубов и наездов не надоже никому чинити» [2]. Ст. 22 застерігає, що в разі, коли хтось самовільно поруби робить чи чинить наїзд, той має звернутися до господаря (князя) чи до панів-ради, а воєводи «моцно» здійснити перевірку скарги, і, у разі підтвердження слід тримати підозрюваного до приїзду уповноважених осіб, бо «той на право сягнул». Саме князь, разом із пани-радою мав проводити суд і «осмотрим того, какою казньою того казнити» [2].

Із згаданого фрагмента можна зробити кілька висновків, а саме: законодавець (навмисно чи ні) чітко не визначився чітко із межами покарання за здійснене правопорушення. Як видно із тексту, він розраховував на високу кваліфікацію і правову свідомість суду, на який покладалася відповідальність за встановлення винуватості підозрюваної особи, постановку вироку та визначення на власний розсуд міри покарання. По-друге, наїзд вважався достатньо резонансним, а суб'єкти діяння походили з числа елітного стану, раз вирок постановлявся лише найвищим судом держави – Великим князем Литовським разом з пани-радою. По-третє, «наїзд» – термін, вироблений суспільною практикою, що став нормою звичаєвого права, адже в законодавчому акті відсутні щонайменші наміри його тлумачення як юридичної категорії. Він вже давно вкоренився в системі суспільних відносин ВКЛ, але немає підстав твердити, що це явище рецепційоване з національних джерел українського права.

Пошуки відповідного терміну в уставних грамотах великокнязівської влади, що видавалися до появи I Литовського статуту, не дали результату. Попри присутність у них суміжної кримінально-правової категорія – «грабіж безправний», ототожнювати його з «шляхетським наїздом», як це зробив

сучасний історик-медієвіст Д. Ващук [3, с. 105], я би не насмілився. У Волинській і двох Київських уставних грамотах першої третини XVI ст. відсутній найважливіший елемент кримінально-правової норми – санкція, у той час як при кваліфікації, власне, шляхетських наїздів у інших джерелах права вона присутня.

Наїзд як категорія кримінального права знайшла свій розвиток у всіх Литовських статутах. Позаяк, після створення Речі Посполитої Обох народів (литовського і польського) у 1569 р., чинним джерелом права в Україні залишався II Литовський статут [4, с. 68], погляньмо на його кваліфікацію в діючому впродовж майже 300 років на Правобережжі законодавстві.

Отож, II Литовський статут присвятив окремий одинадцятий розділ («Про гвалти й головизни шляхетські») шляхетським наїздам та розбоям. Так, арт. 1 розд. 11 передбачав смертну кару для нападника, наслідком злодіянь якого стало поранення або смерть шляхтича. Здійснення збройного нападу – квалтового наїзду зі смертельними наслідками чи завданням потерпілому ран також передбачало «кару на горло» (смертну кару, – авт.). Покарання за збройний напад (у разі, якщо не було вбито чи поранено шляхтича) визначалося штрафом у розмірі 12 рублів грошів, а також відшкодування за завдані збитки за умови «слухного доводу» (доказів, – авт.).

Ключовою особливістю, що дозволяє кваліфікувати наїзду як вид злочину, є умисел, спрямований на намір позбавити життя власника будинку чи маєтку (господи). Саме так він прописаний в арт. 1 розд. XI.

Наступний артикул встановлював юридичну відповідальність для нападників, які не мали умислу на вбивство, проте воно сталося. І у цьому випадку смертна кара засудженому, головщина і відшкодування завданих збитків близьким убитого, є нормою Статуту [5, с. 123].

У цьому ж артикулі законодавець встановлює процесуальні правила, які вважаються судовими доказами саме для такого виду злочину як «наїзд квалтом». Першою дією потерпілого визнається повідомлення про злочин околичним сусідам – людям добрим «веры годным», а за відсутності шляхти слід звернутися до місцевих замкових урядників чи прямо до двору господарського, тобто до самого князя. Тут здійснюється заява про смерть потерпілого, разом із возним заявник має прибути на місце вчинення злочину, де зафіксувати в актовій книзі інформацію про вбитого та інші обставини факту злочину.

Видами доказу по цій категорії справ визнавалися свідчення сусідів, матеріали актової книги і свідчення возного. Проте обов'язковим елементом доказування була присяга.

Залежно від тяжкості наслідків від вчиненого протиправного діяння, спосіб доказування винуватості підозрюваного мав свої особливості. Вони були тотожними при наїзді квалтовому, 1. пов'язаному зі смертю потерпілого; 2. із завданими йому ранами; 3. вчиненими без застосування фізичного насилля, але зі знищенням чи пограбуванням належного власнику будинку майна. Так, у разі заподіяного вбивства, потерпіла сторона разом із трьома

свідками-шляхтичами «себе рівними» мусила підтвердити свої покази присягою. У разі відсутності шляхтичів, дозволялося присягнути дружині та дорослим дітям. Якщо й таких бракувало, тоді до присяги закликалися домові слуги.

Юридична відповідальність у вигляді смертної кари також наступала у разі поранення потерпілого, але за умови, коли останній підтверджував свої покази присягою шести свідків із числа людей добрих; якщо ж такої кількості бракувало, то достатньо було і трьох осіб, але в цьому випадку смертна кара замінювалася дванадцятитижневим ув'язненням, сплатою 12 руб. грошей «за гвалт», нав'язкою і відшкодуванням завданих збитків. Нав'язка – це компенсація потерпілому за образу честі, каліцтво, завдані побої. Шляхетська нав'язка встановлювалася у розмірі 12 гривень [1, с. 128].

І, нарешті, доказами при квалтовому наїзді, що потягнув за собою знищення чи пограбуванням належного власнику майна, вважалася присяга потерпілого та двох свідків із числа осіб шляхетського сатну, а винний платив за «квалт» і заявлені шкоди.

Водночас відповідальність за вбивство чи поранення під час наїзду, слушно стверджує сучасна медієвістка Н. Старченко, поширювалася не лише на ініціатора наїзду, а й на його співучасників. За нормами II Статуту, смертній карі підлягали всі учасники нападу, а за нормами III Литовського статуту 1588 р. – лише організатор, а співучасники засуджувалися до одного року і шести тижнів позбавлення волі. Термін покарання відбували у нижній вежі замку. Вирок постановляв гродський або замковий повітовий суд, сформований унаслідок судової реформи 1564 р. і мав у своєму розпорядженні в'язницю [6, с. 246].

Арт. 6 розд. 11 під назвою «Якщо хто гвалтівника чи помічників його у своєму будинку уб'є» визнає наявність у праві ВКЛ інституту необхідної оборони. Сучасний кримінальне законодавство України визначає необхідну оборону як дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Відповідно до норм названого артикулу II Литовського статуту, особа, яка фактично вчинила злочин, вбивши виконавця наїзду чи його співучасників, звільнялася від кримінальної відповідальності. Для цього дії захисника власної оселі мали відповідати кільком умовам, котрі потребували підтвердження або, сучасною мовою, – доказів необхідної оборони. Після завдання смерті чи поранення учасникам «квалтового наїзду», оборонець зобов'язаний повідомити про цей факт своїм околичним сусідам, звернутися до місцевих урядників, які на місце події мали спрямовувати возного. Останній, прибувши до будинку, де сталася пригода, у присутності людей добрих, шляхти і сусідів, мав вислухати потерпілого і опитати свідків: дружину, дорослих дітей, трьох

шляхтичів «собі рівних». Здійснення присяги усіма переліченими особами звільняла господаря маєтку від відповідальності за вчинення вбивства нападників. У разі завдання поранення гвалтівникам достатньою умовою для відведення вини, закон визначав лише присягу самого власника оселі (арт. 6 розд. 11) [5, с. 124].

Між тим, дослідники історії кримінального права ВКЛ визнають, що наявність у законодавстві держави жорстких мір покарання за наїзди і квалти істотним чином не вплинула на стан злочинності у цій царині суспільних відносин. Імперативні норми не зупинили масового характеру вчинення аналізованого виду злочину. Свідчення тому є той факт, що у джерелах не зафіксовано жодного випадку покарання смертною карою знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. «Більше того, - зазначає дослідник історії ВКЛ А. Блануца, - відомі непоодинокі випадки не лише несплати грошового штрафу, а й нівелювання нормами права» [7].

Підсумуємо висловлене. Терміни «наїзд» та «наїзд квалтовий» у письмових джерелах права Великого князівства Литовського фіксуються у межах другої половини XV ст., але не знаходять свого відображення в уставних грамотах, адресованих окремим українським землям (Київщині та Волині), що засвідчує не характерність цього виду злочину для української системи права. Проаналізовані джерела права ВКЛ вказують на високий рівень законодавчої техніки при розробленні норм матеріального і процесуального права для доказування винуватості підозрюваних у справах про напади на маєтки. Об'єктом цього виду злочину є життя та майно одного суспільного стану – шляхти.

Список використаних джерел

1. Захарченко Петро. Історія українського права: навчальний посібник. К.: В.Д. «Освіта України», 2019. 436 с.
2. Ковальова С. Г. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича. <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monograf/33/7.pdf>. (дата ознайомлення: 14.11.2022).
3. Ващук Д. «Абыхмо держали их подле права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV- XVI ст.): монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 320 с.
4. Черкас Б., Берковський В., Ващук Д., Федорук А. Золота доба українського лицарства. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 208 с.
5. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: в 2-х т. / Уклад. : Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1168 с.
6. Старченко Н. Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині (1566 - перша половина XVI ст.). С. 242-269. https://shron1.chtyvo.org.ua/Starchenko_Natalia/Naizdy_ta_hrabezhi_v_shliakhetsk_omu_sotsiumi_Volyni. (дата ознайомлення: 15.11.2022).
7. Блануца А. Шляхетські наїзди в ранньомодерній Україні як складова причин української національної революції середини XVII ст. <https://ipiend.gov.ua/wp->

Українська державність: від витоків до сьогодні

content/uploads/2018/07/blanutsa_shliahetski.pdf.
15.11.2022).

(дата

ознайомлення: